

Мірошник З. М.
м. Кривий Ріг

ВЗАЄМОДІЯ ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ З ДЕТЕРМІНУЮЧИМИ ЇЇ ФАКТОРАМИ

У статті проаналізовано основні фактори (причини), що впливають на професійні ролі як головні компоненти рольової структури особистості вчителя початкових класів, розкрито їх зміст. Зазначено психологічні особливості взаємодії факторів (дій та вчинків) з професійними ролями вчителя-класовода.

Ключові слова: фактор, професійна роль, рольова структура.

Постановка проблеми

Вступ. Проблема соціальних функцій людини, яка давно і досить активно обговорюється в науковій літературі, набуває особливої актуальності для сучасної освіти, сучасного вчительства, для установ, що займаються підготовкою майбутніх фахівців. З метою кращого розуміння взаємозв'язку особистості та її соціального середовища психологи звертають увагу на соціальні ролі та функції, які виконує особистість як у повсякденному житті, так і у професійній діяльності.

У школі чітко розрізняється офіційна позиція директора, заступника директора, шкільного психолога, бібліотекаря, вчителя-предметника, вчителя початкових класів і т. ін. Кожен з них знаходиться в тій чи іншій офіційній позиції, має свої обов'язки, виконує відповідні функції та бере на себе належні ролі. Таким чином, можна говорити про наявність певних взаємин між вказаними особами. В рамках такої взаємодії вони (суб'єкти) виконують потрібні соціальні та професійні ролі, займають певні соціальні позиції, об'єднані у рольові профілі: «психолог», «педагог», «соціал», що складають відповідну рольову структуру особистості вчителя початкових класів.

Багатогранність розуміння структури особистості, багаточисленні праці, присвячені розкриттю проблеми становлення особистості, вказують на необхідність вивчення передусім питання щодо структури особистості і рольової структури особистості, зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку багатьох науковців (Г. Андреева, П. Горностаї, І. Кон, Д. Леонтьєв, Т. Шибутані та ін.), людина протягом свого життя виконує величезну кількість різноманітних соціальних функцій. Будучи членом тих чи інших груп, взаємодіючи з іншими людьми, особистість в кожному з цих випадків оволодіває тією чи іншою рольовою позицією, набуває певного статусу. Різноманітні соціальні функції мають безліч способів їх втілення. Задля зазначених способів виконання соціальних функцій людини на початку 30-х років ХХ ст. було запропоновано поняття соціальної ролі.

Проблема соціальних функцій людини, її рольова позиція обговорюється у психологічній літературі давно і відрізняється великою кількістю різних підходів та інтерпретацій. Вона є актуальною як для соціальних психологів (Г. Андреева, Т. Шибутані, Д. Леонтьєв, Я. Коломенський, Є. Руденський), так і для соціологів і соціальних педагогів (Т. Парсонс, І. Кон, Л. Буєва, А. Мудрик).

Соціальна роль особистості обов'язково вказує на її соціальну природу, включеність в ту чи іншу систему соціальних відносин. Будь-яка особистість являє собою своєрідний сплав біологічного, психологічного і соціального.

Структура особистості в різних її теоріях описується по-різному. Так, наприклад, у теорії рис особистості Г. Олпорта структура особистості описується як взаємозв'язана система особистісних рис. У психоаналітичній теорії особистості З. Фрейда структура особистості представлена суто внутрішнім психологічним утворенням людини, що складається з трьох частин: Ід, Его, Супер-Его. Послідовник Фрейда Адлер, однією з найважливіших потреб людини вважав прагнення до влади, яку він зазначав як структурний компонент. К. Хорні включала у структуру особистості різноманітні комплекси, пов'язані з несвідомим. На думку Еріка Фрома, до несвідомого відносяться прагнення людини до свободи або, навпаки, її обмеження.

Психоаналітична теорія мала значний вплив на уявлення про структуру особистості Г. Мюррея. На думку автора, особистість є мінливою, тому використання терміна «структура особистості» є відносним. Під особистістю Г. Мюррей розуміє абстракцію, яка співвідноситься з серією подій, що охоплює життя людини; це сила індивіда, що управляє та організовує, її функції полягають в інтеграції конфліктів, в намаганні задовольняти потреби та планувати майбутнє.

С. Маді, аналізуючи концепції особистості, відокремлює ядро та периферію особистості. Те, що притаманне всім людям, те, що розкриває невід'ємні, обов'язкові атрибути будь-якої особистості, автор відносить до ядра особистості. Ці загальні риси майже не зазнають змін протягом життя. Крім того, існують і такі атрибути особистості, які відрізняються більшою стійкістю і пов'язані з поведінковими проявами, що підпорядковуються безпосередньому спостереженню. Ці атрибути не є вродженими, вони з'являються у структурі особистості внаслідок навчання, і їх вплив на поведінку людини не такий вже вагомий.

Ці атрибути вчений назвав периферією особистості. Зв'язок між ядром і периферією особистості, на думку С. Маді, здійснюється через розвиток.

Абсолютно нове уявлення про психологічну структуру особистості знаходимо у концепції психосинтезу Р. Ассаджиолі. Психологічна структура особистості, згідно з теоретичною моделлю внутрішнього світу особистості, включає вісім підструктур: 1 — зона нижчого несвідомого; 2 — середнє несвідоме; 3 — вище несвідоме; 4 — поле свідомості; 5 — особисте «Я»; 6 — вище «Я»; 7 — колективне несвідоме; 8 — субособистості або підособистості.

У соціально-психологічних теоріях природа особистості є дуалістичною. В ній перетинаються біологічне та соціальне, індивідуальне та групове, вроджене та набуте. З одного боку, особистість є результатом розвитку неповторної індивідуальності людини, з іншого — це соціальна якість індивіда, його суспільне обличчя, що сформоване в результаті соціалізації, тобто засвоєння соціальних цінностей. Соціально-індивідуальний дуалізм особистості є причиною суттєвих труднощів на шляху створення холистичних наукових концепцій, які не страждали ухилом в той чи інший бік. Роль як категорія відображає дуалістичність особистості.

Поняття «роль», як і багато інших, є одночасно і повсякденним поняттям, і науковим терміном. Але, за широкого використання його в повсякденному житті, в науковому плані воно розроблялося ще недостатньо, особливо в аспекті психології особистості. Психологія ролей може мати два стратегічні напрями: соціально-психологічний і особистісний. Роль — це той місточок, що об'єднує групове та індивідуальне, особистісне та суспільне. Роль — це засіб і механізм включення особистості в групу. В кожній групі, де спілкується людина, в неї є своя роль, а часом і не одна. Отже, роль може виступити ключовою ланкою в розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму.

Особистісні аспекти психології ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких слід виділити: теорію символічного інтеракціонізму, теорію психодрами, транзактний аналіз й інші.

Теорія символічного інтеракціонізму, яку інколи називають «теорією ролей» (Дж. Мід, Г. Блумер, Е. Гоффман, М. Кун та інші) розглядає основний механізм і структуру особистості, пов'язаними з її рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими поглядами, людина в своєму житті, в спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається «простою людиною», а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. За цією теорією, виконання ролі має велике значення в розвитку особистості людини. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, ніж у виконанні певних суспільних рольових функцій, а в основі соціалізації людини лежить формування її соціальних ролей.

Засновник психодрами Я. Морено вважав найбільш глибинним філогенетичним чинником особистості, що формує людську поведінку, її спонтанність, із зникненням якої особистість гине. Структура особистості, на думку Я. Морено, складає набір ролей. Фундаментальне значення мають такі первинні рольові категорії: соматичні ролі, що визначаються фізіологічними потребами й емоціями; психічні ролі, що виникають вже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; соціальні ролі, що задаються структурою соціальних стосунків людини; трансцендентні (інтегративні) ролі, в яких людина здійснює іманентну притаманну світу трансценденцію і приходиться до загального погляду на світ. У процесі рольового розвитку відбувається послідовне формування всіх рольових категорій. Якщо якась фраза минається чи відбувається повернення на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, несформованість психічних ролей веде до психопатичного розвитку страху, який може проявлятися в різних невротичних і психотичних порушеннях.

Цікавими і досить продуктивними на структуру особистості є погляди Е. Берна — засновника нового й ефективного методу транзактного аналізу. Згідно з теоретичними викладками Е. Берна, структура особистості включає три елементи: екстеропсихіку, неопсихіку та археопсихіку. Феноменологічно й операційно вони проявляються у вигляді трьох Его-станів, котрі автор назвав «Батько», «Дорослий», «Дитина». Ці елементи по-різному реагують на дію стимулів.

Теоретичні погляди Е. Берна та його концепція структури особистості дають дуже важливу інформацію, яка розширює професійні можливості для розв'язування завдань педагогічної діяльності вчителя початкових класів.

Як бачимо, в цих теоріях ролі достатньо включені в структуру та процес функціонування особистості. Проте вивчення рольових аспектів соціальної психології особистості має включати й інші підходи, наприклад, диференціально-психологічний, тобто аналіз особистісних параметрів рольової поведінки. Дослідження закономірностей функціонування особистості в умовах рольового конфлікту показало, що існують досить стійкі характеристики особистості, що визначають типові способи його розв'язання. Серед таких параметрів — локус рольового конфлікту, рольова компетентність, рольове переживання та ін. [1].

Всі ролі особистості (не лише власні, а й ролі важливих людей) займають певне місце в структурі життєвого світу особистості. Отже, можна говорити не лише про рольову структуру особистості, а й про рольову мета-структуру життєвого світу. Деформація чи руйнування життєвого світу, що відбувається під час життєвої кризи неминуче призводить до деформації їхніх життєвих ролей, і до суттєвих змін у сфері всіх психологічних ролей, що входять до його мета-структури (Т. Титаренко).

Мета статті. Визначити та теоретично обґрунтувати особливості взаємодії основних компонентів рольової структури особистості вчителя початкових класів з детермінуючими їх факторами.

Виклад основного матеріалу

На формування професійних ролей вчителя початкових класів впливають відповідні фактори, що детермінують ці ролі як компоненти рольової структури особистості, а також визначають зміст професійної діяльності вчителя.

У психології фактори розглядаються як події або явища, що виступають як непередбачувані причини іншої події або явища і здатні впливати на його виконання [2, 153].

У нашому дослідженні такими факторами, що корелюють з професійними ролями, що виконує сучасний учитель початкової школи, виступають його дії та вчинки в конкретній педагогічній ситуації. Ролі ми розглядаємо як компонент рольової структури особистості вчителя початкових класів. А фактори (дії і вчинки) передбачають якісні зміни ролей.

Аналізуючи педагогічну діяльність вчителя, зокрема його професійні ролі, ми визначили 12 факторів: «навчати дітей»; «підвищувати самооцінку дитини»; «надавати дітям можливості повірити у власні сили, відчувати себе більш упевнено та захищено»; «конструювати разом із дітьми соціальні взаємини в групі однолітків»; «якісно виконувати свої професійні обов'язки»; «здійснювати шефство над учнями, надаючи їм кваліфіковані поради»; «гарно розбиратися в характерах, переживаннях, поведінці учнів»; «дотримуватися норм професійної етики»; «доглядати та виховувати дітей»; «позитивно впливати на загальний настрій класу, сприяючи ефективній діяльності кожного учня»; «прагнути до самовдосконалення»; «намагатися досягти високого рівня психологічної культури».

Змістовна характеристика факторів пов'язана із тим, що вони тісно корелюють із професійними ролями, які ми розглядаємо як складові рольової структури особистості вчителя, які впливають на результати професійної діяльності вчителя початкових класів.

Так, фактор «навчати дітей» пов'язаний із основною професійною діяльністю вчителя-класовода. Його суть полягає в обов'язковому виконанні вчителем конкретних функцій, а саме: діагностичної, проєктивної, інформаційної, контрольної-оцінювальної, аналітичної, прогнозуючої [2, 101].

Навчати дітей — значить формувати в них уміння щодо засвоєння навчальної інформації, виконання навчальної діяльності; запам'ятовування навчального матеріалу; уміння розв'язувати навчальні завдання й оволодіння прийомами і способами їх вирішення; виконання різних типів контролю і самоконтролю. Це означає готувати їх до засвоєння знань стихійно або цілеспрямовано в умовах навчально-виховного процесу. Навчати — значить включати кожного учня в процес усвідомленого засвоєння ним понять та оволодіння прийомами розумової діяльності.

Фактор «підвищувати самооцінку дитини» відповідає за уміння вчителя формувати судження учнів про міру наявності в них тих чи інших якостей, властивостей, навичок і вмінь у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком, У зв'язку з тим, що самооцінка — це вияв оцінного ставлення до себе та результат передусім розумових операцій — аналізу, порівняння, синтезу, підвищувати її у дитини означає мати самому адекватну самооцінку, що сприятиме розвиткові особистості взагалі й уміння навчатися самостійно.

Фактор «надавати дітям можливості повірити у власні сили» пов'язаний, насамперед, з умінням учителя розуміти особистість дитини, приймати її такою, яка вона є. Намагатися зрозуміти поведінку учнів, бути готовим до прийняття ініціатив кожного із них і до організації допомоги у їх виконанні на основі взаємодії, взаєморозуміння та взаємоконтролю у дитячій спільноті (найчастіше — це класний колектив або група однокласників).

Фактор «конструювати та налагоджувати разом із дітьми взаємини у групі однолітків» відповідає за формування соціальних взаємин між дітьми, збагачення їх соціального досвіду, й, обов'язково, вміння вчителя створювати умови для становлення й розвитку учня як цілісної особистості.

Фактор «якісно виконувати свої професійні обов'язки» означає, що кожен учитель, виконуючи професійну діяльність, сприяє цілеспрямованому навчанню та вихованню учнів, використовуючи при цьому професійні знання та вміння. Усвідомлення вчителем себе як суб'єкта педагогічної діяльності, самооцінка ним своїх індивідуально-психологічних якостей та співвіднесення їх із вимогами до вчительської професії.

Фактор «здійснювати шефство над учнями, надаючи їм кваліфіковані поради» полягає в тому, що вчитель у процесі педагогічної діяльності дає установку для виконання завдань, розв'язання навчальних завдань у складних педагогічних ситуаціях, дає вичерпні пояснення та інструкції, але не дає готових відповідей і не приймає за всіх відповідних рішень.

Фактор «гарно розбиратися в характерах та поведінці учнів» тісно корелює із такою професійною роллю як «психолог». Він пов'язаний із усвідомленим знанням вчителем-класоводом дитячої психології та вмінням використовувати це знання на практиці, орієнтуючись у вікових та індивідуальних особливостях своїх вихованців. Цей фак-

тор зобов'язує кожного вчителя бути уважним спостерігачем і знавцем внутрішнього світу дитини.

Кожен вчитель повинен мати високу моральність і дотримуватись її у здійсненні своєї професійної діяльності. Саме професійна етика вчителя дає можливість виражати власні моральні принципи, норми, оцінки та правила поведінки сучасного вчителя початкових класів. Без професійної етики не може бути справжнього професіонала чи фахівця.

Суть фактора «доглядати та виховувати дітей» полягає в обов'язковому вмінні вчителя цілеспрямовано, систематично формувати особистість, впливаючи на психіку дитини, готуючи її до активної участі у громадському та культурному житті суспільства. Доглядати означає піклуватися про когось, допомагати комусь. Наглядати за дитиною з метою охорони, контролю, забезпечення її нормального стану [4].

Фактор «позитивно впливати на загальний настрій класу, сприяючи ефективній діяльності кожного учня». У процесі педагогічної взаємодії вчитель задає емоційний тон усьому уроку, створює ситуацію успіху, психологічного комфорту, демонструє зразки поведінки, взаємин, розуміючи поведінку учнів, сприймаючи їхню ініціативу та творчість з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів. Зміст фактора пов'язаний з умінням працювати на високому рівні довіри та розуміння одне одного.

Фактор «прагнути до самовдосконалення». Кожен вид професійної діяльності супроводжується бажанням фахівця досягти більш високого рівня розвитку, потребує постійного самовдосконалення та саморозвитку. Задля цього вчитель-класовод не лише виконує якісно професійні обов'язки, засвоєні професійні функції, а й обов'язково освоює нові, спеціально будує продуктивну навчальну діяльність, яка базується на основі взаємодії та співпраці учня з учителем, з іншими учнями і самим собою. Сприяє розвитку самосвідомості, здійснює вплив та ідентифікацію особистості вчителя, приводячи до перебудови особистісної позиції, свідомості, забезпечуючи здатність дорослого професіонала до діалогу, емпатії та поваги особистості учня. Цей фактор пов'язаний із саморозвитком учителя, його просуванням уперед до соціальної, емоційної і когнітивної зрілості. Цей своєрідний факт публічного самовираження вчителя, розрахований на те, щоб привернути до себе підвищену увагу, повагу, пробудити інтерес, отримати схвалення, допомогу, підтримку з боку учнів, їхніх батьків, колег по роботі.

Процес самовдосконалення вчителя визначається, з одного боку, його здатністю і бажанням постійно вчитися й брати участь у діяльності «із знанням справи», тобто якістю та рівнем його освіченості, а з іншого боку, — характером і ступенем втілення соціально-культурного досвіду вчителя у його практичну професійну діяльність.

Фактор «намагатися досягти високого рівня психологічної культури» забезпечує кожному вчителю засвоєння системи знань у галузі як наукової, так і практичної психології, основних умінь у справі розуміння особливостей психіки своєї і своїх учнів, і використання цих знань у повсякденному житті, самоосвіті та професійній діяльності. Сучасний учитель початкових класів обов'язково розбирається в інших людях (учні, колеги, батьки учнів), правильно оцінює їхню психологію, адекватно відгукується на їхню поведінку й емоційний стан, і вибирає щодо кожного з них такий спосіб спілкування,

який найкращим чином відповідає віковим та індивідуальним особливостям учнів, не розходячись з вимогами моралі та професійної діяльності вчителя. Надзвичайно важливою передумовою психологічної культури вчителя є його сформованість як особистості, його внутрішня налаштованість на педагогічну діяльність, виховання, навчання іншої особистості з метою її розвитку. Уміння відчувати настрій дитини, її внутрішній світ, висока довіра і справжня любов, повага до учнів, уміння щедро ділитися з дітьми емоційною наснагою, навчатися у них щирості й відвертості. Здатність вчителя розуміти кожного зі своїх учнів, уміння спілкуватися з ними забезпечує високий рівень сформованості психологічної культури.

Висновки

Перспективи подальших розвідок вбачаємо в дослідженнях особливостей виконання професійних ролей вчителем початкових класів, які залежні від факторів (дій та вчинків), що тісно корелюють з рольовою структурою особистості і детерміновані його професійною діяльністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горноста́й П. П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности: моногр. / П. П. Горноста́й. — К. : Интерпресс ЛТД, 2007. — 312 с.
2. Немов Р. С. Психологический словарь / Р. С. Немов. — М. : ВЛАДОС, 2007. — 560 с.
3. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посіб. / В. А. Семиченко. — К. : Вища шк., 2004. — 335 с.
4. Тлумачний словник сучасної української мови / укл. І. М. Забіяка. — К. : Арій, 2007. — 512 с.

Мирошник З. М.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ РОЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ ЛИЧНОСТИ С ДЕТЕРМИНИРУЮЩИМИ ЕЕ ФАКТОРАМИ

В статье проанализированы основные факторы (причины), которые влияют на профессиональные роли как главные компоненты ролевой структуры личности учителя начальных классов, раскрыта их суть. Показаны психологические особенности взаимодействия факторов с профессиональными ролями учителя-классовода.

Ключевые слова: фактор, профессиональная роль, ролевая структура.

Miroshnik Z. M.

INTERACTION OF MAIN COMPONENTS OF THE ROLE OF PERSONALITY STRUCTURE DETERMINUYUCHYMY ITS FACTORS

We analyzed the main factors (causes) that affect the professional role as the main components of role-identity structure for primary school teachers revealed their contents. Displaying the main interaction factors (actions or deeds) of the professional roles of teachers klasovoda.

Key words: factor, professional role, role structure.